

ТЕОРІЯ КЛАСОВОЇ БОРЬБИ В ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНИХ ПРАЦЯХ ГЕННАДІЯ ЖУРАКІВСЬКОГО

У статті проаналізовано впровадження основних положень теорії класової боротьби до історико-педагогічного нарративу відомого історика педагогіки Геннадія Жураківського, що займався дослідженнями античної освіти та педагогічної думки.

Ключові слова: Геннадій Жураківський, теорія класової боротьби, історико-педагогічний нарратив

Haliv M. The class struggle theory in Gennady Zhurakivsky's historical and pedagogical work. The basic assumptions of the class struggle theory implementation to the famous historical Gennady Zhurakivsky's historical and pedagogical narrative, who studied the antique education and educational thoughts, are analyzed in this article.

Key words: Gennady Zhurakivsky, the class struggle theory, historical and pedagogical narrative.

Галив Н. Теория классової борьбы в историко-педагогических работах Геннадия Жураковского. В статье проанализировано внедрение основных положений теории классової борьбы в историко-педагогический нарратив известного историка педагогики Геннадия Жураковского, занимавшегося исследованиями античного образования и педагогической мысли.

Ключевые слова: Геннадий Жураковский, теория классової борьбы, историко-педагогический нарратив

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку історико-педагогічних досліджень усе більшої ваги набуває методологічна проблематика. Відзначимо, що аналіз методологічних аспектів обов'язково повинен будуватися на принципі історизму, а відтак охоплювати історію розвитку методологічних засад. Безумовно, на еволюцію української історико-педагогічної науки у ХХ ст. значний вплив справила філософія марксизму-ленінізму і продукований нею варіант теорії класової боротьби, впровадження якої до педагогічного історіописання потребує окремого дослідження.

Аналіз досліджень. Про роль марксистсько-ленінської методології в радянській історії педагогіки писали Н. Гулан [3], О. Сухомлинська [10; 11], М. Богуславський [2] та ін. Біографію Г. Жураківського, його педагогічну творчість досліджувала Д. Бершадська [1]. На жаль, на сьогодні немає досліджень, які б експлікували прояви теорії класової боротьби у вітчизняному історико-педагогічному нарративі ХХ ст., зокрема і в працях окремих дослідників.

Мета статті – проаналізувати імплементацію основних положень теорії класової боротьби до історико-педагогічного нарративу відомого дослідника історії античної педагогіки Геннадія Жураківського.

Виклад основного матеріалу. У 1920-х рр. відбулася активна перебудова української радянської гуманітаристики на засадах марксистсько-ленінської методології. Не була винятком й історико-педагогічна наука, яка продовжувала розвиватися як в річищі історії, так і педагогіки. Ключову, навіть системоутворювальну позицію у марксистсько-ленінській методології займала теорія класів і класової боротьби в інтерпретації К. Маркса та низки його послідовників.

Відомо, що трактування суспільства як сукупності взаємодіючих класів існувало ще до К. Маркса. Сам К. Маркс у листі до свого приятеля Й. Вейдемеєра від 5 березня 1852 р. визнавав, що не він відкрив класову стратифікацію, боротьбу класів. «Те, що я зробив нового, складалося в доказі наступного: 1) що існування класів пов'язано лише з певними історичними фазами розвитку виробництва, 2) що класова боротьба необхідно веде до диктатури пролетаріату, 3) що ця диктатура сама складає лише перехід до знищення всяких класів і до суспільства без класів», – зазначав він [7, 427].

Наступники Маркса, передовсім Ф. Енгельс та В. Ленін, іще дещо додали до класових інтерпретацій свого попередника, тож на початку ХХ ст. теорія класів і класової боротьби марксистського штибу становила собою сукупність таких основних положень:

1) історичний розвиток суспільних відносин становить такі епохи: докласове, класове і безкласове суспільства;

2) основою класового поділу суспільства є виробничі відносини. Різна форма власності на засоби виробництва і наявність або відсутність цієї власності є головними критеріями класоутворення. Окрім цього, клас як соціальна сила формується у процесі протистояння з іншими соціальними силами;

3) на класовому етапі історії людства здебільшого спостерігається дихотомія класів, з яких один – клас експлуататорів, інший – клас експлуатованих. У різних суспільствах на різних етапах історичного розвитку можуть існувати й інші класові групи, які або зникають в процесі боротьби, або зливаються з двома названими класами.

4) боротьба між класами – це вираження боротьби між продуктивними силами, що розвиваються, і відстаючими від них виробничими відносинами. У певний історичний період один клас («реакційний») втілює віджилі виробничі відносини, інший («прогресивний») – народжуються виробничі відносини, відповідні розвиваються продуктивним силам. Один і той же клас на різних фазах розвитку суспільної формації буває прогресивним і реакційним [8].

5) класова боротьба як вияв гострих класових антагонізмів є рушійною діалектичною силою прогресу людства і неодмінно приводить до перемоги пролетаріату – єдиної месіанської сили, що шляхом насильства візьме гору у цій боротьбі, тимчасово встановить свою диктатуру, котра слугуватиме перехідним етапом від класового до безкласового суспільства.

На цих засадах протягом 1920 – 1930-х рр. відбувалася фундаменталізація історико-педагогічних досліджень українських радянських учених. Складний процес побудови відповідних інтерпретацій і наративів на підставі теорії класової боротьби бачимо крізь праці окремих дослідників, які публікували у згадані роки. Серед них зосередимо увагу, зокрема, на роботах відомого радянського історика освіти та педагогічної думки Геннадія Жураківського (1894 – 1955). Він закінчив Київський університет у 1919 р., деякий час завідував дитячим будинком, упродовж 1924 – 1934 рр. викладав в одному з вищих навчальних закладів Києва. Згодом переїхав до Москви, де й працював до кінця життя [2].

У другій половині 1920-х рр. Г. Жураківський зосередився на написанні тритомної праці із загальної історії педагогіки від первісного суспільства до тогочасності. Однак світ побачила у 1926 р. лише перша частина під назвою «Нариси з історії педагогіки у зв'язку з історією класової боротьби», в якій йшлося про освіту та педагогіку Давніх Греції, Риму та епохи еллінізму [6]. Відзначимо, що ця праця була піддана серйозній критиці. Пізніше, працюючи в Москві, він видав ґрунтовне дослідження «Нарис з історії античної педагогіки» (1940) [5]. Співставивши їх, провівши компаративістичний

та логіко-семантичний аналіз зазначених праць, ми можемо простежити еволюцію методологічного утвердження теорії класів і класової боротьби в авторському наративі Г. Жураківського.

Наголосимо, що у часі, коли видавалася перша книга Г. Жураківського, ще не було спроб сконструювати всесвітній історико-педагогічний процес на засадах теорії боротьби класів. Тож праця київського вченого до певної міри була новаторською (якщо не враховувати статтю Я. Ряппо [9]). Зрештою, як зауважив Г. Жураківський, такої праці, де «історія педагогіки ставилися б у зв'язок з історією класової боротьби», не існує ні в радянській, ні в західній літературі [6, 3]. Насправді нариси 1926 р. були першою пробою пера у цій проблематиці не так для усіх радянських учених-істориків педагогіки, як для самого Г. Жураківського. У ній бачимо чимало специфічних трактувань історії класової боротьби, які він спробував відкоригувати у наступній монографії з історії античної педагогіки 1940 р.

Отже, виокремимо низку особливостей авторської імплементації Г. Жураківським концепції класової боротьби до історії педагогіки.

По-перше, дослідник не одразу сприйняв тезу про «економічний базис» та «політичну надбудову» суспільства. У нарисах 1926 р. він, зазвичай, розпочинає опис освітньої системи того чи іншого античного суспільства з окреслення політичного становища. Так, уже з перших сторінок декларує «обумовленість педагогічних пошуків і шкільної практики тієї чи іншої епохи її соціально-політичними умовами» [6, 3]. Характеризуючи контекст виникнення еллінської шкільної освіти в Єгипті, Г. Жураківський зупиняється більше на політичних чинниках, ніж на економічних. Учений зазначає, що птолемейський Єгипет – це воєнна деспотія, де панують гніт і свавілля [6, 135]. Описуючи суспільні умови Римської імперії (при цьому вживає термін «імперіалізм»), подає зарис політичних обставин, територіальних завоювань. Цілком не згадуючи про економічне життя, одразу переходить до проблеми класової боротьби. На його думку, тривалі війни повинні були суттєво відобразитися на укладі життя населення Риму. Патриціат начебто був «вимушений» надати громадянські права плебеям, тож відтоді класова боротьба йшла не між привілейованими і непривілейованими верствами, а між буржуазією і пролетаріатом [6, 150]. Як бачимо, марксистське вчення про «базис» і «надбудову» детально не відтримувалося або ще чітко не засвоїлося автором.

Натомість у нарисі 1940 р. Г. Жураківський «виправився» й свій виклад певних тем подекуди розпочинав саме з характеристики соціально-економічної системи. Так, говорячи про спартанську систему виховання, вчений змальовує рабовласницький лад на Пелопонесі і Спарті, пише про всесторонню експлуатацію місцевого населення завоєвниками-дорійцями, які були зацікавлені «передовсім у правильному постачанні продуктами сільськогосподарської праці своєї військової общини» [5, 11]. Попри все, в наративі дослідника траплялися рецидиви попередніх трактувань. Зокрема, ведучи мову про контекст «елінського просвітництва», Г. Жураківський спочатку згадує буквально одним словом економічний розвиток Афінської морської держави, відтак переходить до характеристики політичних аспектів: зіткнення Афін з Пелопонеським союзом, власне Пелопонеську війну, політичну боротьбу в Афінах наприкінці V ст. до н.е. [5, 110 – 111].

Таку непослідовність можна пояснити двома обставинами: 1) автор здобував історичну освіту у дореволюційні часи, коли в середній та вищій школах викладалася історія з акцентом саме на її політичному аспекті, тому, припускаємо, на все життя зберіг відповідний погляд на історію, хоч і намагався згодом перебудувати свої уявлення про історичний процес відповідно до марксистсько-ленінських постулатів; 2) історію осві-

Галів М. Теорія класової боротьби в історико-педагогічних працях...

ти і педагогіки в Давніх Греції та Римі природніше виписувати в політичній (Спарта, Афіни, Рим), аніж економічній (засоби виробництва, форми власності, класовий поділ) площині.

По-друге, Г. Жураківський часто бере до уваги не так класові, як національні особливості шкільних систем і педагогічної думки. Уже на перших сторінках нарисів 1926 р. він артикулює свій методологічний підхід до вивчення історичного руху суспільства, в якому, по-суті, визнає необхідність не поряд, а на рівні з класовими, вивчати ще й державно-політичні (національні) зрізи суспільства. «Розглядаючи складний рух, яким охоплене будь-яке історичне суспільство, – писав дослідник, – нам доводиться завжди проводити розріз у двох напрямках – горизонтальному і вертикальному. При горизонтальному розрізі виступають на перший план класи суспільства з їх неустанною, інколи більше, інколи менше помітною боротьбою; при вертикальному – в центрі уваги опиняються державні угруповання в їх упертому взаємному суперництві, винуватцями якого є керівні прошарки горизонтального розрізу, що захоплюють за собою малосвідомі маси, які не можуть ще врахувати тих спільних інтересів, які їх зв'язують з масами населення сусідньої державної одиниці» [6, 7].

Наголосимо, що у вислові «малосвідомі маси, які не можуть ще врахувати тих спільних інтересів, які їх зв'язують з масами населення сусідньої державної одиниці», імпліковано йдеться про визнання існування певної національно-політичної свідомості (патріотизму) цих «малосвідомих мас», який прив'язує їх до власних «державних одиниць» і «заважає» об'єднуватися в єдину класову силу з «малосвідомими масами» інших «державних одиниць». Г. Жураківський, на нашу думку, добре розумів вагомість національно-політичного чинника, котрий може виступати первинним щодо класових інтересів чи класової свідомості соціальних спільнот. Зрештою, у своїх працях він згадував «національний егоїзм» грецьких общин, який, звісно, засуджував [5, 164], але цим же визнавав його існування і значну роль у суспільних відносинах.

Надалі учений все ж намагався більш акцентовано виділяти соціальні, а не національні мотиви і причини суспільних процесів. Так, окреслюючи боротьбу ілотів проти спартіатів (чисельні повстання, Месенські війни), Г. Жураківський наголошує що ними керувала ненависть до гнобителів, при чому останніх називає «народом-поработителем» [5, 25]. Тож попри все у рамках класового дискурсу продовжує мислити категоріями народу, як етнонаціональної спільноти.

Незабуваймо, що у 1930 – 1940-х рр. відбулося зніційоване Й. Сталіним відродження національного дискурсу (при збереженні класової парадигми), що мало на меті закладення підвалин формування «радянського патріотизму» [4, 38 – 53]. Тож не виключено, що Г. Жураківський певною мірою сприйняв нові віяння й вдався до національної риторики, змальовуючи історію античної педагогіки.

По-третє, автор студій з античної педагогіки акцентовано прописує власну полярну оцінку двох класів – негативну щодо «гнобителів», позитивну стосовно «пригнічених». Описуючи різнобічне виховання давніх греків ще у докласичний період, спрямованого на виховання майбутнього воїна, «батьорого духом та сильного тілом», Г. Жураківський раптом робить ремарку: «Аж ніяк не слід, однак, ідеалізувати грецьку знать: протягом усієї елітської історії виступає вона як сила, що прагне уярмити маси безправного люду» [6, 10]. Уже словосполучення «безправний люду» і застереження «не слід ідеалізувати грецьку знать» чітко вказують на «класові» симпатії автора і формують у читача певні емпативні установки щодо пригнічених і злість або принаймні негативні оцінки стосовно «уярмлювачів».

Подібні оцінки доволі часто з'являються у наративі Г. Жураківського. Так, він здебільшого критично характеризує патріархальний лад в римській родині. При цьому наголошує, що «все сказане вище про родовий побут в древньому Римі відноситься передовсім до патриціата», тобто сконструйований ним негативний образ вміщує в рамки панівного класу, хоча і робить ремарку про те, що і в «нижчих» прошарках родові зв'язки і батьківська влада мали істотне значення [6, 146–147].

Позитивної оцінки удостоїлася в Г. Жураківського чисельна афінська біднота (її називає «масами населення») передовсім за свою начебто «високу культурність». Це твердження автор продукує з огляду на надзвичайно умілі ремісничі вироби, які дійшли до нашого часу [5, 96], причому не зважає на те, що можна говорити про високі культурні досягнення окремих ремісників чи ремісничих шкіл, але не мас. Характеризуючи логічні механізми «сократівського методу» (евристичної бесіди), Г. Жураківський ілюструє їх і такою цитатою з твору Ксенофонта «Спогади про Сократа»: «Крітій сказав: Тобі доведеться, Сократе, відмовитися від цих шевців, столярів, ковалів: думаю, вони зовсім вже зносились від того, що вічно вони у тебе на язичку. Значить, – відповів Сократ, – і від того, що слідує за ними – від справедливості, благочестя і всього подібного?» [5, 149]. Ця цитата мало додає до підтвердження тези про ведення Сократом бесіди від малого до великого. Вона більше підкреслює етичні принципи грецького філософа, й наводить її Г. Жураківський, скоріш за все, тому, що ці принципи імпонують і йому самому. Зрештою і не лише йому, бо справедливість – вічний імператив (хоч зі специфічним трактуванням у радянському суспільстві). Крім цього, ця цитата у наративі Г. Жураківського вказує на начебто «класову свідомість» Сократа, який асоціює високі моральні чесноти з «нижчим класом», простим людом. Відтак вона якнайкраще вмонтовується в радянський ідеологічний шаблон, відповідно до якого високими моральними чеснотами були наділені лише пролетарі, люди праці, трудовий народ.

По-четверте, система «класових» оцінок Г. Жураківського доповнювалася доволі вільним оперуванням поняттями, які вживалися здебільшого у метафоричній формі, або у формі прикладу чи ілюстрації. Для прикладу, стосовно спартанської громади він використав поняття «дармоїдствуюча каста» [6, 22], звичаї соціального співжиття Спарти порівняв з «пуританськими ідеалами» [6, 103]. Цілковито у дусі свого часу радянський історик педагогіки приписав партійність усій філософії людства від давньогрецької до сучасної йому епохи [5, 114]. Спосіб життя двох вищих класів, описаних у «Державі» Платона, Г. Жураківський назвав «комуністичним» [6, 82], щоправда, розуміючи відносність такого маркування, у нарисі 1940 р. узяв це слово в лапки [4, 191]. Крім того, майже скрізь в античному суспільстві (афінському і римському) учений бачить «буржуазію», котру часто називає «плутократією», а щодо господарства Атики V ст. до н.е. застосовує категорію «капіталістичний розвиток» [6, 26].

Загалом, використання ним понять, запозичених з описів інших історичних епох, для характеристики педагогічних аспектів античності, не сприяли адекватному розумінню історії освіти та педагогічної думки досліджуваного періоду.

Попри це, учений ще й доволі активно використовував позанаукову, ідеологічно-пропагандистську риторичну 1920 – 1930-х рр. для характеристики соціальних та освітніх процесів, явищ і фактів античного часу. Так, він упевнено зараховує давньогрецьких мислителів до прислужників «буржуазії» й позначає взаємини цих соціальних прошарків штампованим висловом «союз думки і гаманця» [6, 50]. Для окреслення соціального середовища діяльності Платона Г. Жураківський вжив словосполучення «озлоблена аристократія» [5, 175]. Без найменших сумнівів говорить про «поміщицьку кабалу» в

сільській Атіці і «кадри міського пролетаріату» в Афінах [6, 26]. Чи не найбільш одіозним з наукового погляду вважаємо використання істориком терміну «білий терор» для окреслення політичних процесів в Афінах кінця V ст. до н.е. і вжитого в нарисах 1926 р. [6, 60] (у праці 1940 р. такого терміну не використав).

Протистояння між класами (та його прояви в освітній сфері), Г. Жураківський традиційно зображав у термінах «боротьба», «фронт». У нарисах 1926 р. він декілька разів вживає вислів «жахи класової боротьби» [6, 10, 19]. Зауважимо, що семантика цього вислову у той час була ідеологічно неприйнятною. Її неоднозначність проявилася у тому, що власне класова боротьба поставала у непривабливому світлі – вона несла з собою жахи. Цей «словесний прокол» автора, який, можливо, до певної міри розкривав певні «неофіційні» світоглядні, а відтак методологічні установки, був усунутий з нарису 1940 р. – про «жахи» там уже не йшлося.

По-п'яте, у Г. Жураківського бачимо виразне акцентування на класовому походженні і класовому середовищі античних педагогів. Такий продиктований марксистським соціологічним детермінізмом метод опису діяльності і поглядів людини у суспільстві став одним із чільних в радянській історичній та історико-педагогічній науках. Зрештою, його застосування подекуди давало непогані результати й стало одним із позитивних напрацювань методології радянських істориків.

Відзначимо, що у нарисах 1926 р. історик педагогіки доволі схематично підходив до реалізації цього методу. Він прямо узалежнював погляди історичного діяча від його класового походження. Це проявилася, наприклад, у твердженні, що кінчна філософська школа, «заснована Антисфеном, сином афінянина і фригіянки рабині, вже в силу такого походження свого засновника повинна була прийняти демократичний характер...» [6, 72]. Формальна логіка такого підходу Г. Жураківського виявлялася і в описі поглядів Ксенофонта, Платона, Аристотеля, Цицерона.

До слова, говорячи про аристократичне походження Платона і його «напівпрезирливу байдужість» до «робітничого класу» [6, 95], Г. Жураківський пише про політичні ідеї давньогрецького філософа: «Але якщо поглянути на цю “Державу” з погляду повноти “Платонівського світогляду”, ми повинні будемо визнати в організації суспільства “Держави” лише приватне (особисто здійснене Платоном. – М. Г.) виявлення надособистісного напередвизначення, подібного тому, яке розвинулося і зміцнилося в західному християнстві» [6, 98]. По-суті, викладені в творах Платона міркування про державу і відповідне виховання, Г. Жураківський вважає породженням не класової свідомості самого Платона, його бажанням утвердити й обґрунтувати домінування аристократичного стану над рештою, а релігійно-теологічними поглядами філософа. Для цього радянський учений навіть проводить певні паралелі з західним християнством й концептом напередвизначеності, що поширилися в епоху реформації, передовсім у вченні кальвіністів. Таке метафоричне порівняння підсилює акцентування релігійно-трансцендентних світоуявлень Платона.

Більш діалектично до питання зображення «класового обличчя» давньогрецьких мислителів-педагогів Г. Жураківський підійшов у нарисі 1940 р. Особливо яскраво це помітно із опису життя і діяльності Сократа, який походив із сім'ї скульптора. При цьому одразу подав специфічну характеристику соціально-професійної групи: скульптори – це ремісники (тобто люди праці, хоч і не пролетаріат, але класово нижчі маси), проте вони працюють на вищій класі [5, 138] (такий собі закид у співпраці з класовим ворогом, у класовому колабораціонізмі). Відтак радянський дослідник вивів образ розщепленого у своїх поглядах, проте неординарного, а подекуди й прогресивного як на свою епоху

давньогрецького мислителя. З одного боку, для нього характерні деякі антидемократичні концепції, з іншого – він опонент тогочасних афінських властей [5, 159–160].

По-шосте, Г. Жураківський безапелятивно проголошує освіту загалом і шкільництво зокрема інструментом класової боротьби. «Римська плутократія в досліджуваній нами період, – наголошує вчений, – ще не дійшла до свідомості того, що школа – могутня зброя в руках панівного класу» [6, 161]. Оголосивши школу засобом протистояння класів, автор дорікає римській «буржуазії» за помилку, бо ж вона приділяла школам другорядну увагу. У нарисі 1940 р. Г. Жураківський навіть виникнення софістики пов'язує із завданням плутократії «тримати в покорі широкі маси афінського демосу», це завдання здійснювалося, на його думку, двома шляхами: «невидимими ланцюгами економічної залежності», і за допомогою освіти, навіть її вищої форми [5, 128–129]. Тож учений підводить до думки, що й вища форма освіти з'явилася не в результаті поступового культурно-освітнього розвитку суспільства, а завдяки потребам плутократії почепити ще один ланцюг на шию «широким масам».

Такі тлумачення були закономірним наслідком інтерпретації уже згадано методологічного конструкту марксистів про «базис» і «надбудову» – основою суспільних процесів вважалася економічна сфера, натомість політичні (держави, війни, партії та ін.) і культурні (релігія, освіта, мистецтво тощо) явища опинялися в другорядній ролі: як вислід або засобу. «Рівноправність» освіти як органічної складової розвитку людства, по-суті, відкидалася, інколи лише інтенційно виявляючись в авторських наративах.

Висновки. Підсумовуючи, відзначимо, що згадані аспекти утілення теорії класової боротьби до авторського наративу відомого історика педагогіки Г. Жураківського є далеко неповними. Однак на прикладі аналізу двох наукових наративів радянського ученого, діяльність якого тісно пов'язана з Україною, бачимо наскільки поступово, неоднозначно і суперечливо теорія класової боротьби перетворювалася на методологічний фундамент історіописання, часто доповнюючись ідеологічними постулатами й авторськими інтенціями.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бершадская Д. Г. Е. Жураковский / Д. Бершадская // Советская педагогика. – 1975. – № 2. – С. 111–114.
2. Богуславський М. Структура сучасного історико-педагогічного знання / М. Богуславський // Шлях освіти. – 1999. – № 1. – С. 37–40.
3. Гупан Н. Українська історіографія історії педагогіки / Н. Гупан. – К. : А.П.Н., 2002. – 224 с.
4. Єсельчик С. Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві / С. Єсельчик. – К. : Критика, 2008. – 303 с.
5. Жураковский Г. Очерки по истории античной педагогике / Г. Жураковский. – М. : Государственное учебно-педагогическое изд-во Наркомпроса РСФСР, 1940. – 471 с.
6. Жураковский Г. Очерки по истории педагогики в связи с историей классовой борьбы / Г. Жураковский. – К., 1926. – Ч. I. – 172 с.
7. Маркс К. Письма / К. Маркс, Ф. Энгельс // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – 2-е изд. – Т. 28. – 796 с.
8. Пілаш Д. Теорії класової боротьби та їх критика / Д. Пілаш // Спільне: журнал соціальної критики. – 2012: [Ел. ресурс] – режим доступу: <http://commons.com.ua/?p=13064>
9. Ряппо Я. Отражение борьбы классов в высшей школе Украины за годы революции / Я. Ряппо // Шлях освіти. – 1924. – № 6. – С. 1–8.
10. Сухомлинська О. Концептуальні засади розвитку історико-педагогічної думки в Україні / О. Сухомлинська // Шлях освіти. – 1999. – № 1. – С. 41–45.
11. Сухомлинська О. Методологія дослідження історико-педагогічних реалій другої половини ХХ століття / О. Сухомлинська // Шлях освіти. – 2007. – № 4. – С. 6–12.

Статтю подано до редакції 28.05.2014 р.